

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR**

**Irodalomtudományi Doktori Iskola
„Az orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában”
doktori program**

**Doktori (PhD) disszertáció
Tézisei**

HORVÁTHNÉ BUGOVITS VALÉRIA

Női karakterek és szerepek Lev Tolsztoj regénypoétikájában

BUDAPEST

2015

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA, A KUTATÁS TÁRGYA

Disszertációmban arra keresem a választ, hogy Lev Nyikolajevics Tolsztoj irodalmi műveiben milyen szerepeket szánt a nőknek, milyen válaszokat tudott adni az őt egész életén át foglalkoztató kínzó erkölcsi kérdésekre, amelyek a nő–férfi relációban fölmerültek benne, milyen művészi eszközöket használt a női karakterek alakmegformálására.

A témamegjelölésből következően a Löwenthal¹ kategorizálása szerint profetikusnak tartható író munkásságából azok a művek kerültek érdeklődésem és vizsgálódásom középpontjába, amelyek a fent említett genderkérdést erőteljes vonulatként tartalmazzák.

A nő-és „családtéma” (women’s question) előtérbe kerülése visszavezethető egészen a 18. századba, a szentimentalizmusig. A század végétől kibontakozó életérzés, az úgynevezett „érzékenység” művészi megfogalmazása megjelenik a műalkotásokban. Ez együtt jár a karakterek érzelem-kifejezésének szabadságával, viselkedésük természetességével, környezetük, a természet és benne kiemelten a kert szépségeinek megcsodálásával, a szereplők természetkultuszának kialakulásával. A természetkultusz a művészetben létrehívja a tájképek mint művészi eszközök megkomponálását. Ennek az írói megoldásnak legmagasabb szintre fejlesztése jellemzi Tolsztoj regénypoétikáját. A tolsztoji tájnak és tájképeknek szoros kapcsolata van a lelki folyamatokkal. A műveiben megnyilvánuló táj–lélek összecsengésre disszertációmban több ponton is kitérek. Tolsztoj világában a lelki folyamatoknak a tájjal és tájképpel összhangban való megjelenítésében nagy szerepe van a vizualitásnak, amit Füst Milán *látomásnak* nevez, s az „írásművészet legfőbb érzékletes elemének” tart.²

Az elemzésre kiválasztott alkotások értelmezésével nem volt célom az egész életmű széleskörű vizsgálata, csupán a kijelölt kutatási témám szempontjait szándékoztam érvényesíteni. Munkámat nehezíti a tény, hogy a kiválasztott szerző a világirodalom csúcsát képezi, alkotásairól és egész munkásságáról kiváló kritikusok, irodalomtörténészek írtak sok részletre kiterjedő, gyakran az életművet értékelő kiemelkedő tanulmányokat. A helyzetből adódó fokozott felelősséget fölismerve arra ügyeltem, hogy a számomra elérhető értékelések áttanulmányozása után a tárgyalt témám szempontjából kiválasztott művekben megkeressem azokat a részleteket, mozzanatokot, amelyek az eddigiekben nem kerültek az értelmezések homlokterébe, valamint újnak tekinthető, a korábbiakban nem alkalmazott aspektusból boncoljam az adódó kérdést.

¹ Löwenthal 1973

² Füst 2015

Előjáróban fontosnak tartom továbbá megjegyezni, hogy az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában 2013-ban hasonló témában, Tolsztoj *Háború és békéjének* vizsgálatából megírt disszertáció védésére került sor.³ A szerzővel nem tudunk egymás kutatásairól éveken át, mivel a doktori iskola két különböző programjának munkájában vettünk részt. Párhuzamosan dolgoztunk. Ugyan a két disszertáció vizsgálati szempontjai s a kiválasztott művek sem azonosak, de a feldolgozott szakirodalmi körben átfedések is vannak, s mint később kiderült, bizonyos esetekben egymástól teljesen függetlenül azonos forrásból nagyon hasonló következtetéseket vontunk le, azonos részleteket idéztünk. Megismerkedésünk óta tájékozódunk egymás munkájáról, olvastuk egymás publikációit. Így tehát munkámban az esetleges egybecsengés a részben közös téma és források hatása. Vizsgálódásomba bevontam a fent említett disszertációt forrásként, felsorolva a szerző általam megismert és felhasznált egyéb tanulmányaival együtt a bibliográfiában, és minden esetben a szabályoknak megfelelően pontosan jelöltem a tőle származó szószerinti és a tartalmi–gondolati idézetet is.

A KUTATÁS AKTUALITÁSA, AZ ÉRTEKEZÉS KÖZPONTI KONCEPCIÓJA

A téma felvetésének és kutatásának az ad aktualitást, hogy napjainkban a genderkutatás élénkülésével is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy több évszázados küzdelmek ellenére sem egyértelműen tisztázott a nő családon belüli és a társadalomban betöltött szerepe. A művészet, azon belül az irodalom területén született alkotások, elsősorban Lev Tolsztoj regényeinek értelmezésével közelebb juthatunk az egyes nőszerepek, női arcok és álarcok titkainak megértéséhez, a társadalmi beidegződések hátteréhez, az érzelmi–akarati erőviszonyok megismeréséhez.

A kutatásban a figyelmem középpontjában Tolsztojnak illetve néhány kortársának a művészetéről vallott felfogása, Tolsztoj legjelentősebb alkotásainak az úgynevezett nőkérdés szempontjából megközelített újraértelmezése állt. A vizsgálatokat a teljes tolsztoji életmű szempontjából kevésbé meghatározó, de témámat tekintve alapnak, kiinduló fázisnak érzett *Családi boldogság* című kisregénnyel kezdtem, majd a nagyregények, a *Háború és béke*, az *Anna Karenina* kerültek sorra a kutatásban, és végül az újraértelmezett tolsztoji alkotások sorát a *Kreutzer szonáta* és *Az ördög zárja*.

³ Boros Lili: *L. Ny. Tolsztoj Háború és béke című regénye. Az irodalmi szentimentalizmushoz és az európai képzőművészethez kapcsolódó poétika.*

A téma teljesebb áttekintéséhez, a megfelelően reális megállapítások megfogalmazásához fontosnak tartottam a kitekintő elemzéseket részben a kortársi művészetszemléletet és nőábrázolást (Ibsen nézetei és munkássága, Turgenyev „szerelem-konceptiója”), részben megelőző korok világirodalmi alkotásait vizsgálva (Jane Austen, Charlotte Brontë kutatási témámhoz kapcsolódó műveinek felhasználásával).

Ha az orosz és az Oroszországon kívüli szláv nyelvű szakirodalmakra figyelünk, azt láthatjuk, hogy az úgynevezett nőkérdéssel és a feminizmus problémakörével az elmúlt évtizedekben még alig foglalkoztak. Napjainkban azonban egyre intenzívebb érdeklődés mutatkozik a téma iránt az irodalmárok körében. Ennek a fokozott érdeklődésnek köszönhetően tudományos konferenciák szerveződnek egyetemi centrumokban, cikkgyűjtemények, sőt monografikus munkák jelennek meg, amelyek azt a kérdéskört járják be, hogy milyen a női témájú alkotások, a női alkotók szerepe, megítélése, milyen egyáltalán a női identitás a mai szláv népeknél és Oroszországban.

Ebben a témában sok feltárássra váró terület, feladat van, amelyet a kritikai elemzésnek el kell végeznie; újabb tények gyűjtése, valamint a rendelkezésre álló anyagok, adatok, értelmezések pontosítása is várat magára.

Fontos minél szélesebb körű, kulturális–antropológiai perspektívákat nyitni, tanulmányozva komparatív aspektusokat, amelyek lehetőséget adnak például a következőre: összevetni az oroszot azzal, ami európai, a keletit azzal, ami nyugati, a nemzetit azzal, ami univerzális, a mai jelenséget, azzal, ami a múltba veszett, és azzal, ami a jövőt prognosztizálja.

E főnti felismerés adta az apropóját annak a szlavista konferenciának, amelyet a lengyelországi Opolo város egyetemének orosz tanszéke szervezett 2013 októberében *Między tradycją a nowoczesnością. Tożsamość kobiety w przestrzeni domu, w historii, kulturze i na drogach emancypacji (A hagyomány és a korszerűség között. A női identitás az otthon közegében, a történelemben, az emancipáció útjain)* címmel.

Ezen az interdiszciplináris találkozón jelen voltak különböző tudományágak képviselői, filológusok, művészettörténészek, történészek, teológusok, kulturológusok, filozófusok, szociológusok – a lengyeleken kívül nemzetközi tudományos centrumok képviselői is.

A konferencián magam is részt vettem és addigi kutatási anyagaimból angol nyelvű bevezetőm után orosz nyelven előadást tartottam a tolsztoji nőalakok értelmezésének kérdéséről *Каноническая женская судьба и толстовская мораль, их пересечение в романе Анна Каренина (A kanonikus női sors és a tolsztoji erkölcs találkozása az Anna*

Kareninában) címmel. Az előadásom továbbfejlesztett változata a jelen disszertáció egyik fejezetét képezi.

SZEMLÉLET, ELMÉLETI BÁZIS, MÓDSZER

A művek feltárásához, meghatározott vizsgálati szempontok érvényesítéséhez szükségesnek tartottam a szerző alkotói egyéniségének, a művészetéről vallott nézeteinek bemutatását. Ennek megvalósításához felhasználtam az irodalomszociológia nézőpontját, kutatásait, terminológiáját is. Dolgozatom első fejezete ezt a kérdéskört járja körül. A tolsztoji nőábrázolást ugyanis az író művészetszemléletéből árnyaltabban megismerhetőnek és megérthetőnek vélem.

Jelen dolgozat középpontjában a tolsztoji művek vizsgálata áll – bibliai, világirodalmi párhuzamok, pretextusok tükrében. Az ábrázolt nőalakok jellemzően férjük illetve a férfitársadalom valamely képviselője (apa, gyám, vőlegény) által nevelődnek. Eltérő súllyal jelen vannak a nevelési regény, a Bildungsroman műfaji jellemzői, amelyeknek kifejtésére disszertációm második fejezetében térek ki.

A narratológia és a pszichologizmus szempontjait is érvényesíti a disszertáció. A narratológiai szakmunkák közül legrészletesebben Maár Judit művét tanulmányoztam.⁴ Műelemzési aspektusait dominánsan a harmadik fejezetben érvényesítettem, amikor bemutattam Tolsztoj korai műveinek, kiemelten a *Családi boldogság* című kisregényének nőábrázolását.

A pszichológiai megközelítés elméleti alapjául elsősorban Ligyija Ginzburg⁵ és Karancsy László⁶ műve szolgált. Az orosz szerző tanulmánya terjedelmes részben foglalkozik Tolsztoj műveinek lélektani vizsgálatával, kiemeli az író lélektani és etikai dokumentarizmusát, amellyel megszabadította hőseit a „művészi modell merev törvényeitől”. Értekezésemben különösen hasznosnak bizonyult Ginzburg szemléletében az, hogy ráirányította figyelmemet a tolsztoji hősök ábrázolásának több dimenziójú megvalósítására. Az *Anna Karenina* értelmezésében erőteljes hangsúlyt helyezek erre a megvilágításra, s iránymutatónak tartom azt az utalást is, miszerint Tolsztoj a lelki folyamatok alapos ismerője.

Ginzburg fölhívja a figyelmet a tolsztoji belső monológokra, nyomatékosítja, hogy „[...] az olvasó tudatában a belső monológ Tolsztoj nevéhez fűződik, mintha ő találta volna ki ezt a

⁴ Maár 1995

⁵ Ginzburg 1982

⁶ Karancsy 1990

formát.”⁷ Disszertációmban a Tolsztoj-művek értelmezésekor magam is többször utalok a belső monológokra mint a jellemábrázolás egyik művészi eszközére.

Karancsy László munkája címében (*Tolsztoj lélekábrázoló módszere*) is jelzi, hogy konkrétan az orosz író regénypoétikájának pszichológiai megközelítése a célja. Értekezéséből leginkább azokat a részeket hasznosítottam, amelyek a lelki folyamatok elemzését adják. A *Családi boldogság* értelmezésénél, a *Háború és béke* analizálása során Natasa karakterének új szempontú megközelítésében, az *Anna Karenina* elemzésében, s *Az ördög* mélylélektani rétegeinek feltárásában volt kiemelten segítségemre.

A hazai és nemzetközi szakirodalomban is gyakran ellentmondásosan értelmezett genderszemléletet olyan aspektusból érvényesítettem dolgozatomban, hogy a témából adódó nő–férfi kapcsolatok szerepét, jellegét, azok változásait vizsgáltam. Szempontom volt annak megfigyelése, hogy a társadalom (akár Tolsztoj műveiben, akár az angol romantikában) milyen személyiségvonásokat tulajdonít az egyénnek, tart fontosnak, illetve milyen szerepeket vár el tőle. A többi hasonló esetből kiemelve példának hozható föl Anna és Vronszkij magatartásának eltérő megítélése az operában, hasonlóan eltérő mikrotársadalmi elvárás érvényesül *Az ördögben* Sztjepanida és a férfi szereplők házasságtörő magatartásának értékelésében.

A gazdag kritikai irodalomból igyekeztem a tárgyalt témám szempontjából legfontosabbakat megtalálni, feldolgozni; a magyaron kívül orosz és angol nyelven is.

Pavel Baszinszkij *Лев Толстой: Бегство из рая* (*Lev Tolsztoj: Menekülés a paradicsomból*)⁸ című, jelenleg még csak oroszul elérhető munkája pedig a Tolsztoj-életrajz eddig kevésbé idézett dokumentumaival világította meg a nő és a család témájának bonyolult összefüggéseit az író életében és művészi világában. Ezek kölcsönös egymásra hatásának bemutatásával a könyv jelentős forrásnak bizonyult dolgozatom fő kérdéskörének kibontásához.

A magyar nyelvű szakirodalmi anyagok közül Török Endre életművét alapnak tekintettem kutatásaimban és a disszertáció elkészítésében. A Tolsztojjal foglalkozó magyar nyelvű kritikai irodalomból alapvetőnek tekintem továbbá Hajnády Zoltánnak az egész írói életművet átfogó munkáit. A '80-as években megjelent publikációi után a 2011-ben kiadott *A lét tüze* olyan tanulmányokat foglal egységbe, amelyeknek megállapításait disszertációm egyes fejezeteiben iránymutatónak tartottam. Itt csak néhányat kiemelve megemlítem az ekfrázis kérdését, a képleírás poétikai szerepét, a labirintusmintázatokat, a látható életrajzi

⁷ Ginzburg 1982

⁸ Басинский 2010

emléka, az önéletrajzi regény témáját, a színek, hangok, illatok szerepének fontosságát a karakterformálásban; a Tolsztoj poétikai fordulatát tárgyaló tanulmányából a *Kreutzer szonáta* újszerű értelmezését. Dukkon Ágnesnek az *Anna Kareninát* tárgyaló munkájából⁹ a mottó értelmezése s az elítélés–megítélés fogalmának distinkciója jelentett különösen erős hatást a munkámban. Mindezekről a disszertáció aktuális fejezeteiben bővebben szólok. Boros Lilinek a *Háború és békét* vizsgáló PhD disszertációja is a bevezetőben említettek szerint támpontokkal szolgált dolgozatom írásakor. Közös területek a két kutatásban az ekfrázis vizsgálata, a táj bemutatásának szerepe a karakterek megformálásában, valamint a *Családi boldogság* értelmezése. Jelen dolgozatom pszichológiai bázisára utalva a fentiekben említettem Karancsy László művét, amelyet mint kritikai szakirodalmat is értelmezek.

A DISSZERTÁCIÓ STRUKTÚRÁJA

A disszertáció három nagy egységből áll. A bevezetésben érintett kérdések: az értekezés témája, a kutatás tárgya, a kutatás aktualitása, az értekezés központi koncepciója, szemlélet, elméleti bázis, módszer, a Bildungsroman: a nőalakok „nevelődése”, a kutatás módszerei, a disszertáció struktúrája, a disszertáció tudományos újdonsága, elméleti és gyakorlati jelentősége.

A második, a főrész, ami a téma részletes kifejtését adja három (II., III., IV. jelű) fejezetben, utána a záró fejezet, a kutatás eredményei és az értekezés konklúziója, approbáció. Ezekhez csatlakozik a bibliográfia. A dolgozathoz négy melléklet tartozik.

Értekezésem első fejezetében a tolsztoji és kortársi művészet szemléletet vizsgáltam, hasznosítva Innokentyij Fjodorovics Annyenszkij nézeteit, amelyeket a szépségnek, a nőnek, a női szépségnek a művészetekben való ábrázolásáról, annak jelentőségéről fogalmazott meg 1908-ban publikált esszéjében.¹⁰ Tolsztoj és Ibsen a művészetéről alkotott véleményének ismertetése és összevetése kapcsán röviden áttekintem kortársaik, követőik, kritikusaik véleményét a művészetéről, a nőről. Tolsztoj és Ibsen nőalakjainak egybevetésekor elsősorban Anna és Nóra karakterében igyekeztem fölmutatni azokat a motívumokat, melyek egymásra vetítve mindkét szerző nőről alkotott koncepciójához szolgáltatnak újabb árnyalatokat. Az összehasonlító elemzés indokoltságához megerősítést kaptam az oslói Nemzeti Könyvtárban működő Ibsen Központ munkatársától, Fáskerti Máriától: információja szerint az Ibsen-bibliográfia összesen 36 referenciát tartalmaz a Tolsztoj-Ibsen párhuzamok témájához, ezek

⁹ Dukkon 1996

¹⁰ Újabb kiadásai közül lásd: Анненский 1988

között vannak csupán rövid felvetések, ki nem bontott összevetések, ezért érdemes még foglalkozni a témával. Köztük található egy magyar tétel is.¹¹ Továbbá szerepel a listán egy román szerzőtől norvégul megjelent cikk (2003) és ugyancsak norvégul 2012-ből egy rövid publicisztikai írás, *Az orosz Nóra* címmel, amelyben épp arról van szó, hogy az ember és nem csupán a nő az érdekes Tolsztoj regényében.¹² A kérdés részletesebb elemzése túlmutat a jelen disszertáció célkitűzésén, de mindenképpen érdemes röviden megemlíteni.

Dolgozatom második fejezetében a fent említett okból a Bildungsroman elméleti kérdéseinek tárgyalása kerül sorra, s elsősorban Jelena Krasznoscsova értelmezésére támaszkodom. A Bildungsroman műfaji kérdéseinek vizsgálata széles spektrumú, s napjainkban is az érdeklődés középpontjában van az irodalomtörténészek körében. A jelenség okának kutatásakor utalok Tolsztojnak többször hangsúlyozott véleményére, miszerint a karakterek megformálásában érvényesülnie kell az adott szereplő életkorára jellemző pszichológiai jegyeknek.

A Bildungsroman fent említett szakirodalmához tartoznak még például Todd Kontje, Michael Minden, Franco Moretti, Matthew Pietrafetta, Szamák Anna, Jerome Hamilton Buckley, Anniken Telnes Iversen, Alastair Fowler e tárgykörben megjelent, kutatásaim során tanulmányozott értékelő munkái.

A hivatkozott elméleti munkák alapvetésére támaszkodva a disszertáció bemutatja a nőalakok nevelődésének irodalmi ábrázolását részben a Tolsztoj előtti orosz, részben az őt megelőző világirodalomra fókuszálva. Ez utóbbiból az angol romantika nőábrázolását, Jane Austen és Charlotte Brontë regényvilágát részesítettem előnyben abból a megfontolásból, hogy Austen műveinek is központi témája a nőkérdés, Charlotte Brontë pedig ezen túl a világirodalomban az első női Bildungsroman megalkotójaként számon tartott író.

A disszertációm harmadik fejezetében fordulok a tolsztoji művekhez, s a világirodalmi kitekintések és elméleti megerősítések után az orosz író műveiben kísérem figyelemmel a nőalakok fejlődését, a genderszemlélet érvényesítésének lehetőségeit, a nő–férfi kapcsolatok alakulását, a nőalakok csoportosításának lehetőségét és a Bildungsroman-jelleg megnyilvánulását. Táj-és lélekábrázolás kapcsolatának teljesebb megvilágítására a *Landschaft* és *paysage-pejzazs* (ландшафт, пейзаж) terminus közötti distinkció is helyet kapott a dolgozatnak ebben a részében.

¹¹ Kocsi 1928

¹² Ezúton köszönöm meg Fászkerti Máriának értékes szóbeli közléseit és bibliográfiai adatait.

Az első Tolsztoj-mű, amelyet –ha érintőlegesen is– a nőábrázolás szempontjából említek, a *Kozákok* című kisregény. A grebenyi kozákasszony alakja van a figyelmem középpontjában.

Ezután a *Családi boldogság* értelmezése felé fordult a vizsgálódásom. A kisregény Karancsy László szerint a tolsztoji ábrázolómódszer fejlődéstörténetének kezdeti stádiuma, lélektani oldalról pedig az *Anna Karenina* előkészítése. „Nőnevelés” folyik; férfi szempontból, ez esetben boldognak nevezhető a végkifejlet. (Később kitérek arra, hogy a *Kreutzer szonátá*ban az ellenkezőjét tapasztaljuk.) Az egyetlen tolsztoji alkotást, amely férfi szerzőjétől női narrációt megvalósítva jött létre, a narratológiai jegyek feltárásával értelmezem. Ez a fejezetrész a Lev Tolsztoj ifjúkori írásaiban (*Luzern, A földesúr délelőttje, Családi boldogság*) megjelenő természetábrázolás és az életrajzi szövegben működő önelemző szubjektum sajátos viszonyát is vizsgálja, amely clavis interpretandiként szolgálhat az életmű későbbi darabjainak a megértéséhez. Az alkotások újraértelmezése közben arra a megállapításra jutottam, hogy a korai Tolsztoj művekben már csírájában megtalálható mindaz, ami a későbbiek struktúráját szervezi: a természetábrázolás és a lélekrajz összefüggése, a párhuzamos és kontrapunktikus szerkesztésmód, a dialektikus látásmód, az egyénítésre és az általánosításra való törekvés stb. Tolsztoj önéletrajzi ihletésű hőseinél azonban nem csupán az önreflexitás áll a vizsgálat középpontjában, hanem a boldogságkeresés, a nő és a férfi kapcsolatának elemzése, sőt tágabb értelemben az emberi lét értelmének a megfejtése.

Maár Judit említett elméleti munkájának hatását a fejezetnek elsősorban azokban a részeiben érvényesítettem, amelyekben Tolsztoj narrációs technikáját vizsgáltam, amely széles skálán mozog az én-elbeszélőtől az omnipotens elbeszélővel bezárólag.

A tolsztoji művek sorában választott témám szempontjait követve a *Háború és béke* című következik. Kutatásom során nem volt céloom a teljes alkotás vagy akár az összes női karakter vizsgálata. Azt a kérdést próbáltam megválaszolni, hogy ebben a regényeposzban milyen a női karakterek, különös tekintettel Natasa Rosztova megjelenítésének írói módszerhasználatára; kiemelten kezeltem a tájábrázolás és a szereplők lelki alkata közötti korreláció kérdését. Fontosnak tartottam, hogy értelmezésemben megmutassam a világirodalmi kánon továbbélését Natasa kanonikusnak mondható karakterében. A válaszok megfogalmazásához saját gondolatmenetem mellett elsősorban Karancsy László pszichológiai vonatkozású megállapításait tartottam irányadónak, de figyelembe vettem Szergej Bocsarov elemzéseit is, amelyek a *Háború és béke* bármely vonatkozású értelmezésekor megkerülhetetlenek. Érintettem a nőalakok nevelődésének kérdését. Ráműtöttem arra, hogy az

oroszl és a világirodalom tipikus nőalakjainak jellemvonásai szintetizálódnak Natasa figurájában. A Puskin munkásságával való asszociációkra is utaltam, különös tekintettel arra, hogy Tatjana figurájának Belinszkij által történt „kanonizálása” Tolsztojl és Dosztojevskij szereplőiben folytatódik, esetünkben éppen Natasa karakterében. Vizsgálódásom ugyan nem terjed ki a modern orosz irodalomra, de a kánon tovább él, például Marina Cvetajeva munkásságában.¹³

Tolsztojl *Anna Karenina* című regényének vizsgálatában két szempontot érvényesítettem. Az egyik a női epizódfigurák és szerepük, valamint megrajzolásuk művészi megoldásainak elemzése. Ez a probléma a Tolsztojl-kutatók által kevésbé érintett terület. Talán azért, mert maga Tolsztojl is utalt rá, hogy a regény architektúrája nem a szereplők viszonyán (ismeretségén) alapul, hanem benső megfeleléseiken. A regény szereplői (elsősorban a marginális nőalakok) közötti kapcsolatrendszer átláthatóságát segítő, elemzésemhez négy színes kördiagramot készítettem, amelyeket csatoltam a disszertáció függelékében. A családi boldogság és boldogtalanság tolsztojl értelmezésének kérdése a szóban forgó mű vonatkozásában szintén a kutatás tárgyát képezte. A költői eszközök gazdagságában elsősorban a Dukkon Ágnes által említett domináns párhuzamokat és a kapcsolódási láncokat állítja fókuszba az értekezésemnek ez a része, továbbá a vizsgálandó karaktercsoportokhoz köthető ellentétekre, tükröképekre figyel, a nő arcának sokféle tükörben való megjelenésére; valamint az ekfrázis szerepét is kimutatja. A dolgozat a női epizódfigurák vizsgálatával arra is magyarázatot keres, hogy milyen hatással van létük a férfi, illetve a női fő-és mellékszereplőkre. Egyéb csoportképzési szempont alapján helyezi el a női epizódkaraktereket a falusi illetve a városi létforma képviselőiként más-más kategóriában. A fenti gondolatmenet végkövetkeztetése szerint Tolsztojl írói szimpátiája azon nőalakoké, akik magukénak vallják és életükkel vállalják a patriarchális asszony- és anyaszerepet. A másik vizsgálati szempontom a tradicionális női sors és a tolsztojl erkölcs (találkozása) a műben. A házasság és a bűn problémája, a házastársi hűség; hűség–hűtlenség problémaköre is kifejtésre kerül itt. A „nőkérdés” dimenzióit Hugh Mclean értekezése (2005) alapján közelítettem meg. A női szerepek és sorsok sokszínűségének középpontba állításával, a lélektani regény ismérveinek felfedezésével igyekeztem új aspektust bevonni a tolsztojl művek értelmezésébe. A továbbiakban a hit és a hivatalos vallás ellentmondásai között vergődő Tolsztojl útkeresését és a bibliai tanításokhoz kapcsolódó nézeteit, valamint a regény mottóját elemezve arra a

¹³ Nagy István tanulmányai 2006

kérdésre kerestem választ, hogy a *Biblia* nőképe és Anna Karenina alakja hogyan fonódik egymásba az istenkereső Tolsztoj munkásságában. Az *Ószövetség* és az *Újszövetség* válaszainak feltárásával arra a következtetésre jutottam, hogy Tolsztoj nem ítéli el a házasságtörő Annát, csupán megítéli tettét. Az ítéletet az Úristenre bízta.

A tolsztoji művek értelmezésében az utolsó alkotói korszak két elbeszélése következik a disszertációban, a *Kreutzer szonáta* és *Az ördög*.

Az előbbiben a házasságról alkotott tolsztoji idea eltorzulása jelenik meg a szereplők eldurvult házastársi kapcsolatában, az utóbbi a nő–férfi relációban megnyilvánult démoni indulatok túlsúlyát tárja az olvasó elé. A két mű tematikája, motívumrendszere és írójuk válságkorszakának eszmei problémái egy összefüggő kontextust eredményeznek.

Az elemzés során irodalomelméleti megközelítések és módszerek hasznosításával dolgoztam ki saját koncepciómat. Mindkét mű értelmezésében fontosnak tartottam a disszertációm címében is megfogalmazott női szerep szempontjának érvényesítését, mivel a késői Tolsztoj-művekkel foglalkozó szakmunkák ezt az aspektust többnyire elnagyoltan vagy egyáltalán nem érintik. Elemzésemben feltártam a két kisregény tematikai, motivikus, erkölcsfilozófiai kapcsolatait is. A *Kreutzer szonáta* elemzésének függelékeként táblázatban bemutattam a mű úgynevezett „negatív szókincsét”, amellyel szemléltettem a főhős lelki meghasonlottságát, tudatos és tudatalatti motivációit, a különböző narrációs szintek között mozgó kifejezések jelentésárnyalatait.

Külön fejezetet (negyedik) szenteltem annak, hogy az előbbieken értelmezett kései Tolsztoj-művek (*Kreutzer szonáta*, *Az ördög*) esztétikai és poétikai kapcsolatrendszerének hátterét feltárjam. Ehhez orosz kortársának, Turgenyevnek egy késői elbeszélését, *A diadalmas szerelem dala* címűt is bevontam a munkámba. Abból a hipotézisből indultam ki, hogy a három elbeszélés párhuzamos elemzése segít értelmezni a kései Tolsztoj szemléletmódjában bekövetkezett szakadást esztétikum és etikum között. A művek együttolvasása és közös, összehasonlító elemzése során a nő–férfi kapcsolat, a szerelem és a házasság bonyolult kérdéseit kultúrtörténeti, pszichológiai szempontokkal egészítettem ki. A megközelítés termékenynek bizonyult. A *Kreutzer szonáta* elsősorban a művészetnek az egyénre gyakorolt mágikus hatását állítja a középpontba, *Az ördög* a „törvényes” és „törvénytelen” szerelem szétválasztásának művészi ábrázolása okán vethető össze a turgenyevi alkotással. Ebből a nézőpontból a szakirodalom eddig nem fordított figyelmet a tolsztoji szerelem-koncepcióra, ezért ezt nővumnak tartom téziseimben. A kérdés árnyalásához új mozzanatokkal reméltem hozzájárulni olyan formában, hogy Turgenyev elbeszélésének stilizált rétegeit fölbontva rámutattam a tolsztoji és a turgenyevi szerelem-

koncepció, egyben az etikai (aszketikus) és az esztétikai (morálon túli) álláspont alapvető különbségére. Ez esetben is ábrázoltam a három alkotás közös és eltérő vonásait és a táblázatot csatoltam a dolgozatomhoz.

A DISSZERTÁCIÓ TUDOMÁNYOS ÚJDONSÁGA, A KUTATÁS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI JELENTŐSÉGE

A nőkérdésről, Tolsztoj életművének értelmezéséről bőséges tudományos munka áll rendelkezésünkre. Jelen értekezésemben azonban újabb, a fentiekben is jelzett aspektusokból közelítettem meg a kiválasztott témát.

Kérdéseim megválaszolásakor olyan **világirodalmi kapcsolatokra** irányítottam a figyelmet (J. Austen, Ch. Brontë, H. Ibsen), amelyek ilyen összefüggésrendszerben eddig nem kerültek a kutatás középpontjába. A tolsztoji és kortársi (Kelet–Nyugat) **művészetszemlélet** felől indítottam elemzésemet. **Irodalomszociológiai** aspektusokat is tekintetbe vettem. Szempontjaim között szerepelt a **genderszemlélet** érvényesülésének föllelhetősége is a nő–férfi relációban. Alapvető szándékom volt a kutatásaim során a nevelési regény jegyeinek vizsgálata a női karakterek alakmegformálásában, s a **Bildungsroman** műfaji jellemzőinek hozzákapcsolása témám kifejtéséhez. A női szereplők **eddig nem vizsgált attribútumait** kiemelten tanulmányoztam (például női **mellékalakok** vizsgálata, szerepük, jelentőségük feltárása az *Anna Kareninában*).

A szakirodalomban már elemzett művek új, eddig nem alkalmazott szempontú értelmezése, **korábban fókuszba nem állított szöveghelyek, szereplők vizsgálata** is új elemként jelenik meg disszertáciomban. (Például *Az ördög* című tolsztoji kisregény nőalakjai, női mellékalakjai is. A korábbi szövegértelmezések ugyanis elsősorban a férfi főhőssel foglalkoztak, illetve egy, Téren Gyöngyi dolgozata a két női főhős alakmegformálásának folklór pretextusát vizsgálta.)

A **Biblia** tanainak figyelembe vételével az erkölcsi megközelítést helyeztem az elemzésem homlokterébe, amikor az irodalmi művek karaktereinek és a szentírási szövegek nőalakjainak párhuzamba állítását végeztem az *Anna Kareninában*.

A nő–férfi kapcsolat elemzésébe a **táj-lélek** összefüggésének feltárása, eredményeinek bevonása is újszerű vonása dolgozatomnak.

A **grebenyi kozákasszony** alakja sem került az eddigi szakirodalomban a tolsztoji nőábrázolás megfigyelésének látóterébe. Az általam föllelt tanulmányok közül egyedül Annyszenszkij értekezése utal rá egy rövid megjegyzés erejéig. Tolsztoj a grebenyi

kozákasszony figurájában egyben a keleti nők szimbólumát is látja – a családi hierarchiában elfoglalt szerepük aspektusából.

Kitekintésként különálló fejezetben megvizsgáltam, hogy a nő arca hogyan jelenik meg a világirodalmi művekben „**sokféle tükörben**”. Így elemzésre került a világirodalom korábbi alkotóinak írásaiból két nőíró „női” témájú alkotása, Jane Austentől az *Emma*, Charlotte Brontë regénye, a *Jane Eyre*.

Disszertációm negyedik fejezetében szintén eddig nem említett kérdést, nevezetesen a két orosz klasszikus, **Turgenyev és Tolsztoj** szerelem-konceptiójának párhuzamait és ellentéteit, illetve a művészi megjelenítés sajátosságait értelmeztem.

A disszertáció gyakorlati jelentősége abban áll, hogy eredményei adalékot szolgáltatnak a Tolsztoj-kutatás eddigi feltárásaihoz, árnyalják a korábban kialakult képet. Felhasználhatók az oktatásban és ismeretterjesztő előadásokban (egy részletét már felhasználtam az ELTE Eötvös Collegium foglalkozásán, megállapításai egyéb irodalmi előadásaim anyagául szolgáltak.) Az *Approbáció* részben említést teszek a nemzetközi fogadtatásról is.

AZ ÉRTEKEZÉS KONKLÚZIÓJA

A témaválasztás aktualitásának megfelelően jelen disszertáció széles kontextusban végzett kutatási eredményeket kívánt feldolgozni. Látható, hogy Tolsztoj a nőalakok ábrázolásában a világirodalmi kánon, egyben az orosz irodalmi hagyományok folytatója. A jellemek kibontásához egyik fontos eszköze a tájábrázolás.

Tolsztoj művészete boldogságkereső, számára a boldogság, főleg a családi, ideálisan a vidéki tájjal harmóniában élő családban az anyatípusú nő dominanciájával valósul meg.

A családi kapcsolatok, a nő családon belüli, ritkább esetben társadalmi szerepének ábrázolása nem öncélú és különálló az orosz író regénypoétikájában, hanem szerves része annak – az emberi lét értelmének, a művészet hivatásának kutatása kapcsán fölvetett kérdéseknek és a rájuk megfogalmazott válaszoknak a keresésében. Fő célja egész életében, művészetében is az egész emberiség boldogságának kutatása és előmozdítása volt.

Az orosz szerző különböző aspektusokból közelít a nőkérdéshez. Első három vizsgált művében (*Családi boldogság, Háború és béke, Anna Karenina*) az egyébként erőteljesen különböző karakterű nők (köztük a marginális szerepűek is) meghatározó helyet foglalnak el a szereplők hierarchiájában.

Tolsztojról köztudott, hogy szenvedélyes ellenzője volt a női emancipációnak.¹⁴ Nézete, a problémához való ilyen közelítése hősnői sorsában is tükröződik. Nőalakjai közül egyedül Natasa válik méltóvá a kiteljesedésre, a családi harmóniára, neki ad a szerző valódi boldogságot. Az író nézeteinek ismeretében ezen nem csodálkozunk, Natasa karakterében öltének testet mindazok a fentebb már említett tulajdonságok, amelyeket az ideális tolsztoji nőtől el kell várnunk. Alakmegformálását elsősorban a tájhoz fűződő kapcsolatában, az író családi kötelekeiből adódó hatások s orosz irodalmi előképeinek vizsgálata szempontjából mutattam meg.

Műveinek egyéb női szereplői nem érdemlik ki a családi boldogságot. Mindnyájan boldogtalanok – a maguk módján.

Van köztük olyan, aki lázad, például az azonos című regény női főhőse, Anna Karenina, aki nem tud kibékülni igazságtalannak megélt sorsával. Reménytelen küzdelemben, fájdalmas kudarcok közepette törekszik a teljes értékű boldogságra – sikertelenül, felörlődik, fizikálisan is elpusztul.

Más nőalakjai kibékülnek a sorsukkal. Boldogságot mégsem találnak. Ilyen Dolly sorsa. Kitty – boldog, „a maga módján”, de nem képes teljes értékű boldogságot adni férjének, Levinnek, akit a családi harmónia kérdésén túl mélyen foglalkoztat az élet értelmének megfejtése, s aki kételyei közepette gyakran gondol az öngyilkosságra.

A jelen értekezésben újraértelmezett művekben a központi nőalakok megrajzolásával Tolsztojt az a probléma is foglalkoztatja, hogy milyen az intellektuális kapcsolat a házastársak között – összehasonlítva a köztük meglévő vagy éppen hiányzó lelki szállal. Ebben a vonatkozásban teljesnek mondható harmónia a *Háború és békében* jelenik meg, Natasa Rosztova és Pierre Bezuhov házastársi kapcsolatában. A *Családi boldogság* című kisregényben ez a harmónia a házastársak közös életének csak az első időszakában létezik, ekkor élik meg a tényleges boldogságot. A harmónia azonban egyre gyengül, elcsendesedik a szerelmük, s fokozatosan egymás iránti tiszteletbe fordul. A Tolsztoj által ábrázolt többi házaspár életében nincsen harmónia. Éppen e harmónia, s az egymás iránti kölcsönös szerelem hiánya hoz tragédiát a vizsgálatunkba vont családi kapcsolatokba.

¹⁴ Nem furcsa ez abban a korban. Kortársa, Dosztojevszkij regényében, a *Bűn és bűnhődésben* „[...] A „nőkérdés” a regény különböző szintjein, eltérő módon és kontextusban jelenik meg. Nyílt tematizálása minden esetben ironikus szerzői felhanggal kísért.” Szabó Tünde 2007.

Kivétel csupán Kitty és Levin házassága. A harmónia esetükben sem teljes és felhőtlen. Bár köztük létezik az egymás iránti tiszteleten túl a kölcsönös szerelem is, a fentebb említett diszharmóniát jelzi az, hogy Kitty nem képes férje intellektuális partnerévé válni.

Az érintett családok, s bennük a központi nőalakok sorsa abban is különbözik egymástól, hogy milyen a kapcsolatuk a szűkebb és tágabb környezetükkel, a mikro-társadalommal. Ismét Natasa és Pierre kapcsolatára figyelve az tapasztalható, hogy életük – a férj szabadkőműves aktivitása révén – jelentős társadalmi kapcsolattal bír. Az *Anna Karenina* családjai általánosan elfogadott társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek, életükben fontos szerepet játszik az ilyen irányú aktivitás. A korábbi műben, a *Családi boldogságban* egyértelmű, hogy a házaspár, Marja és férje izoláltan, a társadalmi élettől távol él.

Az *Anna Kareninával* kezdődően, azok a jelen értekezésben értelmezett tolsztoji alkotások, amelyekben az író a lehetséges családi boldogság, a házastársi kapcsolatok bonyolult kérdése foglalkoztatja, tragédiával, gyilkossággal vagy öngyilkossággal végződnek. Anna öngyilkos lesz, Pozdnisev megöli a feleségét a *Kreutzer szonátában*, *Az ördögben* a kettős befejezés Irtyenyev végzetes lépésével mindkét végkifejletre példa. Ezekben a házastársi kapcsolatokban az intellektuális vonzalom egyáltalán nem játszik szerepet, nem is létezik. A két utolsó alkotásban a kontrolálatlan érzékiség és annak tragikus következménye hangsúlyos. Késői alkotói korszakában Tolsztoj a házasság teljes tagadásáig jut el. Művészi, erkölcsi fejlődésében, az általános emberi boldogságról, a nőszerepről, a családi életről alkotott nézeteiben azonban nem egyenes vonalú a fejlődés, nincsen végső döntése a nőkérdésben sem. Írói és erkölcsi nagyságának egyik fontos megnyilvánulása, hogy az „elbukó” nőalakjai is értékes tulajdonságok hordozói. Nemcsak a központi szereplő Annára kell itt gondolnunk, hanem például a szerelmét, Levin fivérét odaadóan ápoló „züllött nőre”, Marja Nyikolajevnára is, akiről dolgozatomban szoltam a marginális női karakterek szerepének értékelésekor.

A világirodalmi kitekintésem eredményei s az orosz író gazdag jellemábrázolási módszereinek megtapasztalásai rávilágítanak arra, hogy nőábrázolása eltér kortársaiétól és más írókéitől (Turgenyev, Ibsen, Csernisevszkij).

A tolsztoji hősök között vannak erősek és gyengék, de legtöbbjükre jellemző az, hogy lelkükben éles harc dúl – saját gyengeségükkel. Állandóan elemzik önmagukat, lelki világukat, cselekedeteiket, kritikusan fordulnak önmaguk felé. Ezt látjuk még a feleségét féltékenységből brutálisan meggyilkoló Pozdnisevnel is.

Kutatásom konklúziójaként és az eddigi szakirodalomhoz képest nővumként értékelem azt is, hogy a vizsgált nőalakok ábrázolásában megmutattam a kitapintható Bildungsroman-

jelleget. Egyértelműen fejlődési regénynek tekinthető Tolsztoj-mű a tárgyalt témám szempontjából csupán a *Családi boldogság* című kisregény. Az egyéb vizsgált tolsztoji alkotások is – a nőalakok ábrázolását tekintve különösen – több-kevesebb Bildungsroman-jelleget hordoznak.

„Tolsztoj a világirodalom egyik legönéletrajzibb írója, önmagából alkot művet.”¹⁵ Szereplői cselekedeteiben (a nők esetében is!) sok életrajzi elem jelenik meg. Egyidejűleg egy mindennél fontosabb tulajdonság birtokában vannak: a boldogság, a szeretet–szerelem, az igazságosság utáni határtalan vágyukat is az írótól kapták. A szerzőtől, „aki alakja mögé rejtőzve [...] saját belső énjét, önmaga centrumát vetíti elének.”¹⁶

APPROBÁCIÓ

A disszertáció tárgykörében megjelent publikációk:

- 1) **2008:** *Amit még taníthatnánk a középiskolában Ibsenről és Tolsztojról.* In.: Mester és Tanítvány 17. pp. 39–84.
- 2) **2009:** *A természet leírása és a lélekrajz összefüggése L. Tolsztoj korai műveiben.* In.: Mester és Tanítvány 24. Különszám. pp. 72 –84.
- 3) **2009:** *"Splendour" by Endre Török. The setting of the Life-work.* Török Endre: Átragyogás. Az életmű foglalatá. In.: Slavica XXXVIII: pp. 264–267.
- 4) **2009:** *Взаимосвязь между описаниями природы и описанием души в раннем творчестве Л. Н. Толстого.* In.: Slavica XXXVIII: pp. 143–155.
- 5) **2012:** *Некоторые аспекты интерпретации романых образов Л.Н. Толстого: Образ Наташи Ростовой в романе «Война и мир».* International Almanac Humanity Space 1:(2) pp. 392–406.
- 6) **2013:** *Женское лицо в отражениях разных зеркал: Женские эпизодические образы и их роль в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина».* In.: International Almanac Humanity Space 2:(1) pp. 86–106

¹⁵ Hajnády 2011:140

¹⁶ Hajnády 2011:138

- 7) **2014:** *Kelet és Nyugat írói a művészetről: Tolsztoj és Ibsen.* In.: Gaál Xénia, Hetényi Zsuzsa (szerk.) *A búcsú a művészetben. Kelet és Nyugat az irodalomban: Születésnap tanulmánykötet Dukkon Ágnes tiszteletére.* 220 p. A Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2013.11.08.: ELTE BTK. pp. 61–71. (Dolce Filologia; XI.) (ISBN:978-963-284-533-3)
- 8) **2014:** *Изучение портрета как характеристики образа. Художественное образование в пространстве современной культуры.* In.: Сборник научных трудов по материалам 2-й научно-практической конференции 26 сентября- 03 октября 2013 г. г. Бойнице, Словакия. Москва – Бойнице. pp.197–220. (ISBN 978-5-905451-08-9)
- 9) **2014:** *A destruktív Erősz: Tolsztoj Az ördög (1889).* In.: Első Század XIII:(2) pp. 51–77.
- 10) **2014:** *A feneketlen mélységek regénye: Tolsztoj Kreutzer szonátája (1889).* In.: Első Század XIII:(2) pp. 27–51.
- 11) **2015:** *A művészet erotikus hatásának ábrázolása Turgenyev és Tolsztoj kései elbeszéléseiben.* In.: Első Század XIV:(1–2) pp. 33–47.
- 12) **2015:** *A nő arca sokféle tükörben. Női epizódfigurák és szerepük Lev Tolsztoj Anna Kareninájában.* In.: Első Század XIV:(?) pp. ?–?. Megjelenés alatt.

Oktatási tevékenység:

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola: angol nyelvű oktatási tevékenység (doktoranduszok angol nyelvű kutatásainak, publikációinak nyelvi konzultációja) a 2005/2006. tanév II. szemeszterében.

ELTE BTK Eötvös Collegium Szlavisztika Műhelyében orosz szakos hallgatóknak panelkurzusban foglalkozás 2014. április 8-án *Oroszország és Skandinávia írói a századfordulón a művészetek szerepéről: Tolsztoj–Ibsen* címmel.

Előadások:

2013. október 7–8. Lengyelország. Opole, Egyetem: Между традицией и современностью. Женская идентичность в пространстве дома, в истории, культуре, и на путях эмансипации elnevezésű nemzetközi szlavista konferencián. Az előadás címe:

Каноническая женская судьба и толстовская мораль – их пересечение в романе Анна Каренина (Lásd fentebb!).

2013. november 8-án Budapesten a Magyar Tudomány Ünnepe keretében Dukkon Ágnes tiszteletére a 20 éves „Orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában” PhD program szervezésében megrendezett *A búcsú a művészetben. Kelet és Nyugat az irodalomban* elnevezésű konferencián. Az előadásom címe: *Kelet–Nyugat írói a művészetről: Tolsztoj és Ibsen*.

Kutatási eredményeim hasznosítása, „visszhangja”

Lábjegyzet (343). Boros Lili 2013: PhD disszertáció p.132.

Bibliográfiai tétel uo.p.1819281.

A *Kelet és Nyugat írói a művészetéről: Tolsztoj és Ibsen* címen a Dukkon Ágnes tiszteletére megjelent, fent említett születésnap-i kötetben publikált tanulmányom visszhangra talált az **Oslói Nemzeti Könyvtárban**, s a kötetből kiemelve külön tételként az **Ibsen bibliográfiába** is bekerült mint „norvegica-tétel”.¹⁷

Publikációim 2014-től az ELTE BTK orosz szakos bölcsészhallgatói számára **ajánlott szakirodalmi listán szereplő tételek**.

A TÉZISEKBEN FELTÜNTETETT BIBLIOGRÁFIAI TÉTELEK

BOROS Lili:2013: *L. Ny. Tolsztoj Háború és béke című regénye. Az irodalmi szentimentalizmushoz és az európai képzőművészethez kapcsolódó poétika*. PhD disszertáció

DUKKON Ágnes 1996: *Lev Tolsztoj: Anna Karenina*. In.: *Huszonöt fontos orosz regény*. Műelemzések. Szerk.: Hetényi Zsuzsa. Lord, Maecenas Könyvkiadó. Budapest Bp. 72 – 87.

FÜST Milán 2015: *Látomás és indulat a művészetben*. In.: dia.pool.pim.hu/.../fust_milan/Fust_Milan-Latomas_es_indulat_a_muves... Letöltve: 2015.
GINZBURG, Ligyija 1982: *A lélektani próza*. Gondolat. Budapest.

HAJNÁDY Zoltán 2011: *A lét tüze. A fénylő logosz*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

KARANCZY LÁSZLÓ 1990: *Tolsztoj lélekábrázoló módszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

KOCSI Lénárd 1928: *Ibsen és Tolsztoj*. In.: Pannonhalmi Szemle

LÖWENTHAL, Leo: *Irodalom és társadalom. A könyv a tömegkultúrában*. Ford.: Kárpáti Zoltán. Gondolat. 1973. Budapest.

MAÁR Judit 1995: *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó Budapest.

¹⁷ Nasjonalbiblioteket, Senter for Ibsen-studier = <http://ibsen.nb.no/id/392.0> „The library has registered the following [articles / book chapters](#)”

АННЕНСКИЙ, Иннокентий 1988: *Символы красоты у русских писателей*. В кн.:
АННЕНСКИЙ, И.: Избранные произведения (Книги отражений) Ленинград. www.lib.ru/a/annenskij_i_f/text_0340.shtml. Letöltve: 2013.május 7.

БАСИНСКИЙ, Павел 2010: *Лев Толстой: Бегство из рая*. Издательство «АСТ/Астрель».
Москва

БОЧАРОВ, С. 1971: *Воина и мир Л. Н. Толстого*. In.: <http://feb.web.ru/feb/tolstoy/critics/brt/brt-001-.htm>